

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Факультет історії та філософії
Кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін

К в а л і ф і к а ц і й н а   р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти "магістр"

**на тему: «Формування козацького війська:
від реєстровців до армії Б.Хмельницького»**

«Development of the Cossack army: from registrars to the army of B. Khmelnytskyi»

Виконав: здобувач заочної форми навчання
Спеціальності 032 Історія та археологія
Мадревський Олег Андрійович
Керівник д.і.н., проф. Бачинська О. А. _____
Рецензент д.і.н., проф. Дьомін О. Б. _____

Рекомендовано до захисту:

Захищено на засіданні ЕК № _____

Протокол засідання кафедри

протокол № __ від _____ 2022 р.

№ __ від _____ 2022 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувачка кафедри

Голова ЕК

_____
(підпис)

_____
Бачинська О.А.
(прізвище, ініціали)(підпис)

_____
Сминтина О.В.
(прізвище, ініціали)

Одеса 2022

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Джерельна та історіографічна база дослідження.....	8
1.1. Огляд джерел.....	8
1.2. Історіографія проблеми.....	12
Розділ 2. Зародження козацтва на українських землях та організація його військової складової.....	24
2.1. Виникнення запорозького козацтва, як особливого військового – станового феномену українських земель.....	24
2.2. Організація запорозького козацтва та характеристика його військових структурних елементів.....	32
Розділ 3. Виникнення та існування козацького реєстру у другій половині XVI- першої половини XVII століть та створення масової козацько-селянської армії Богдана Хмельницького.....	40
3.1. Створення реєстру та його специфіка у XVI столітті.....	40
3.2. Зміни кількості реєстрового війська та умов існування в першій половині XVI століття.....	57
Розділ 4. Козацька армія часів Хотинської 1620-1621 рр. та Національно- визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького.....	68
4.1. Участь українського козацького війська та реєстру в Хотинській війні 1620- 1621 рр.....	68
4.2. Українське козацтво і козацький реєстр у 1622-1648 рр.....	78
4.3. Створення козацької армії в перших кампаніях Національно- визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького.....	83

Висновки.....	91
Список джерел та літератури.....	94

ВСТУП

В сучасних умовах з'явилися тенденції до переосмислення та нового опрацювання, здавалося б, давно досліджених та багато раз описаних історичних тем. В тому числі й тих, які в національній історії України є вкрай популярними і знаковими, як з наукової, так і з сучасної політичної точок зору. Мова насамперед іде про унікальний феномен української історії – козацтво.

Не дивлячись на величезну кількість існуючих на сьогодні наукових та науково-популярних творів з історії українського козацтва, кількість штамтів, протиріч і просто відвертих помилок, залишається значним. Рівно як мають місце і прогалини у проблематиці, яка щонайменше повинна бути добре вивченої за визначенням. Мова йде про систему формування козацького війська, його військову організацію та структурні складові. Серед останнього, помітне місце займає історія реєстрового козацтва – особової категорії запорозьких (українських) козаків, що перебували на службі уряду Речі Посполитої в другій половині XVI - першій половині XVII ст. і фіксувалися в особливих списках (реєстрі). Загони таких козаків, зазвичай становили надвірне військо і за свою службу реєстровці одержували від магнатів, крім платні, пільги, за якими звільнялися постійно або тимчасово від феодалських повинностей.

Через це, історія реєстрового козацтва, з одного боку виявилась абсолютно автономною загальній історії Запорозької Січі, а з іншого з самого свого початку носила відверто суперечливий характер – українські козаки на службі (найманській) у польської корони чи у окремих польських магнатів. В результаті, на відміну загальної історії українського козацтва, реєстровці опинилися в своєрідній тіні запорожців, а всі атрибути, в тому числі й організаційного характеру, з ним (реєстровим козацтвом) пов'язаних,

опинилися вивченими набагато гірше ніж взагалі запорозьке (українське) козацтво.

І це природньо, оскільки тільки відносно недавно почала зростати зацікавленість вітчизняних науковців історією реєстрового козацтва. Зумовлено це тим, що тема розвитку козацьких реєстрів на території України в XVI-XVII ст., на сьогоднішній день досліджена досить фрагментарно, а тому потребує ще додаткових досліджень та опрацювання.

Як наслідок, саме ця проблематика в загальній історії українського запорозького козацтва і досі тримає ще чимало не вивченого. Більше того, роблячи ставку на дослідження проблем формування, еволюції (насамперед змін юридичного статусу й загально визначеної чисельності), структурної організації та взагалі існування реєстру як особливої запорозького козацтва у другій половині XVI- першої половини XVII століть, відкриваються можливості до дещо нового погляду на загальну історію виникнення та трансформації протягом не менш ніж цілого століття Запорозької Січі та її військової складової.

Такий ріст зацікавленості серед науковців також пояснюється і історичним зв'язком між минулим та сьогоднішніми реаліями. Окрім того, звернення до історичного досвіду є дуже важливим чинником формування національної свідомості, а також сприяє відродженню державної традиції та духовної спадщини, на що сьогодні націлена наша держава. Особливо в ситуації теперішньої війни по відбиттю російської агресії проти України.

Сучасні реалії Української держави дають нам привід вивчати різні форми створення, функціонування та використання військових структур у нашій країні. Приклад Запорозької Січі та особливої категорії – реєстрового козацтва, дає нам чітке уявлення про можливі нюанси у використанні та утриманні бойової сили, відкриває можливості дізнатися на прикладах минувшини про переваги та недоліки подібного історичного й універсального роду військ.

Таким чином, **актуальність** темимагістерської роботи, в цілому обумовлена об'єктивними соціально-економічними та політичними причинами й має наукове, практичне та суспільно-політичне значення. Насамперед тому, що реформування держави в Україні й перш за все її збройних сил, в умовах сучасної російсько-української війни, неможливе без урахування досвіду побудови та змін у війську в історичному минулому країни, що є саме науковою складовою актуальності теми магістерської роботи.

Це визначає необхідність порівняльного аналізу сьогоденних бойових загонів з їх минулими аналогами. І саме це визначає й практичну актуальність обраної теми. Оскільки для створення найбільш наближеної до істини концепції сучасної ідеальної військової структури у нашій країні, особливо під час оборонної війни з Росією, необхідно ретельно вивчити минулі варіанти утворення регулярних та найманих військ.

Мета магістерської роботи: є дослідження формування українського козацького війська від створення запорозького козацтва як такого, і реєстрового, зокрема, до його трансформації в українську козацьку армію часів Національно-визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького 1648-1657 рр.

Мета магістерської роботи зумовила постановку таких **завдань:**

1. Проаналізувати джерела та історіографію.
2. Розкрити систему формування запорозького козацького війська.
3. Охарактеризувати організацію запорозького козацтва та його основних формацій (структурних елементів).
4. Дослідити передумови розвитку козацького реєстру у другій половині XVI– першій половині XVIIст.
5. Вивчити організаційну специфіку реєстру та прослідкувати його еволюцію в юридичній та кількісній площині.

6. Виявити напрями формування масової української козацької армії за часів Національно-визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького.

Об'єктом магістерського дослідження є українське козацтво.

Предметом дослідження магістерської роботи є процес формування протягом XVI – першої половини XVIIст. українського козацького війська та його особливої, найманої структури – реєстру.

Хронологічні межі магістерського дослідження охоплюють період від початку XVI ст. до 1649 р. Нижня межа обґрунтована появою українського козацтва, як унікальної національної військової організації у Східній Європі. Верхня межа – 1649 р. обумовлена де-факто завершенням формування української козацької армії під час Національно-визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Б.Хмельницького. Тобто, верхня хронологічна межа обумовлена завершенням основних процесів структурної еволюції українського козацтва і перетворення його на армію новоствореної української держави – Гетьманщини.

Територіальними межами магістерської роботи є землі переважно Наддніпрянської України, як території, на якій саме здебільшого і проходив процес формування українського козацтва, в тому числі й особливої її складової – реєстрового козацтва.

Методи дослідження. При роботі над проблематикою дипломного твору магістра, були застосовані наступні методи наукового дослідження та аналізу: метод класифікації, який ми використовували для детального вивчення історіографічної та джерельної бази, за допомогою нього ми розділили наші джерела та історіографію за тематикою і проблематикою; історико-порівняльний метод, дав нам можливість висвітлити політичну, економічну та соціальну ситуацію в Речі Посполитій XVI – XVIIст., завдяки чому вдалося розкрити всі процеси формування реєстрового козацького війська; описовий

метод, допоміг нам детально охарактеризувати історичні події та явища, пов'язані з процесом формування українського козацтва. Також були застосовані хронологічний метод, методи аналізу, порівняння та узагальнення. Комплексне використання різних методів дослідження дало нам змогу ефективніше вивчити дану тему.

Магістерський випускний твір написаний в рамках поширеної в сучасних умовах методології неопозитивізму, яка передбачає використовуючи сучасні підходи до аналізу історичних джерел та вивчення історіографічних творів, розкрити обрану тему спираючись на дослідження подій минулого через всебічний розгляд фактологічного матеріалу (аналізу фактів в їх хронологічній та структурній послідовності).

Апробація.Окремі аспекти результатів дослідження над темою дипломної роботи були заслухані на 74-й та 75-й звітній студентській конференції ОНУ ім.І.І. Мечникова (Одеса, 2018 та 2019 рр.), всеукраїнській науковій конференції молодих вчених, аспірантів та студентів “Проблеми регіональної історії України” (Херсон, 2020 р.), та двох всеукраїнських наукових конференціях з історії України «Хаджибеївські читання» (Одеса, 2019, 2020 рр.).

Публікації.За результатами роботи над темою дипломної роботи, було опубліковано три наукові статті, з яких одна стаття була випущена в збірнику «Українське порто-франко: наукові студентські праці з вітчизняної історії» та дві статті в збірнику всеукраїнської наукової конференції з історії України студентів та аспірантів «Хаджибеївські читання»(Одеса, 2019, 2020 рр.).

Структура роботи:робота складається зі змісту, вступу, чотирьох розділів (дев'ять підрозділів), висновків та списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 100 сторінок комп'ютерного тексту, обсяг основної частини становить 86 сторінок. Список використаних джерел вміщує 63позиції.

тісному союзу українського козацтва та селянства, який виник напередодні Національно-визвольної війни українського народу і практично проявився як раз в її ході. А також, завдяки тому, що система реєстру – як постійної державницької служби, стала особистим поглядом українського козацтва, навіть в ситуації, коли окремі його представники до реєстру як такому жодного відношення не мали.

ВИСНОВКИ

Запорозьке козацтво виявилось унікальною військово-політичною структурою як в Історії України, так і в історії Східної Європи в цілому. Тематика його досліджень, сягає свого початку ще в середині XIX століття, яку розпочали українські історики Російської та Австро-Угорської імперій. Втім, майже до сьогодення цей пласт наукових досліджень абсолютно не втратив своєї ані наукової, ані практичної актуальності. Більше того, в умовах російської агресії проти України, дослідження історії українського козацтва набувають нового сенсу.

Історіографія по обраній нами теми магістерського дослідження вкрай чисельна. Умовно її можна розділити на імперське (з виділенням тут двох підгруп – російської імперської та імперської австро-угорської), радянську та сучасну вітчизняну. Дослідники усіх періодів не завжди були істориками, втім всі вони користувалися в цілому фактично одним пластом джерел, який в доволі компактному вигляді став і основою нашої роботи.

Характерною рисою усіх історіографічних напрямів, є здебільшого однакові наукові, втім часто принципово різні політико-ідеологічні підходи. Особливо це характерно для російської історіографії, як дореволюційної так і сучасної, яка доводить тезу про те, що Запорозьке козацтво не тільки і не стільки українське, скільки російське (загальноросійське) явище.

За майже півтора століття дослідження історії запорозького козацтва, дослідники в принципі прийшли до приблизно однакових поглядів на факти, з ним пов'язані. Особливо, це стосується історії виникнення, еволюції розвитку та організаційно-штатній структури козацького війська України. Однак система приблизно однакових поглядів, фактично гальмує адекватну оцінку українського козацтва, особливо в плані системи його формування та діяльності. Як ми відмічали в історіографічному розділі, до честі українських істориків, слід віднести суттєвий прорив у поглядах на запорозьке козацтво, який почав проявлятися відразу ж після захоплення Росією Криму у 2014 р.

Говорячи про стан формування запорозького козацтва, слід особливо наголосити на тому, що воно по своїй організації протягом XV–XVII століть являла собою абсолютно передову як для збройних сил країн Європи так і Азії військово-політичну структуру. В першу чергу це стосується виробленню українськими козаками передовою на добу раннього модерну організаційно-штатну структуру, універсальність та мобільність якої дозволяла нівелювати вади індивідуальної підготовки козаків, у порівнянні з їх супротивниками, та суттєво зменшувати вади мистецтва полководця різних козацьких керівників. В результаті, в руках талановитого полководця. Універсальна козацька структура завжди грала на перемогу. А от під командуванням посереднього військового начальника, система універсальних козацьких формувань не давала супротивнику навіть розбити, не говорячи вже про остаточне знищення козацьких загонів. Особливо яскраво це проявилось під час Хотинської війни 1620-1621 рр.

Втім, куди важливішим досягненням українського козацтва, став його союз з українським селянством та українськими містами, про що до нас в історіографії майже не йшлося. Прямим проявом цього союзу стало те, що за своєю структурною наповненістю, запорозьке козацтво вперше в світі виявилось структурою, в будь яких ситуаціях здатною до масової мобілізації, чим воно – українське козацтво випередило провідні країни та армії Європи щонайменше на 200 років. Саме розгортання масової козацької армії під час Хотинської війни 1620-1621 рр. та масової козацько-селянської армії під час першого (1648-1649 рр.) періоду Національно-визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького 1648-1657 рр. є яскравим підтвердженням вищезначеної тези.

Не дивлячись на усе вищезазначене, унікальною специфічною рисою українського козацтва стало його реєстрове військо. Де-юре, воно складалося з козаків, прийнятих в речі посполитій на державницьку (королівську) та магнатську службу шляхом внесення конкретного козака у відповідні списки - реєстри. Однак враховуючи те, що Річ Посполита постійно по фінансовим та політичним причинам практично «гралася» з реєстровими списками – то збільшуючи реєстр, то його навіть кардинально зменшуючи, українське козацтво, еволюційним шляхом по суті виробило відповідні межі чисельності реєстру, які повністю відповідали як обороні південно-східних кордонів держави від турецько-татарських вторгнень, так і повністю забезпечували внутрішню стабільність українських земель. Це була цифра у 40 тисяч реєстрових козаків, яка реально природнім ходом історії була визначена під час Хотинської війни.

Проте, польська влада, навіть такого, абсолютно природнього ходу еволюції українського козацтва не тільки не помітила, а й зробила все, що б його призупинити. В результаті, польська корона з одного боку заклала міну повільної дії під власну стабільність на Україні, що і призвело до початку

Національно-визвольної війни українського народу у 1648 р. А от з іншого, де-факто зробила так, що системі оборони і стабільності в Речі Посполитій в цілому, був нанесений значний удар. Омріяний Стефаном Баторієм «рецепт непереможності» армії Речі Посполитої без чисельного і постійного українського реєстрового козацтва, досягти не вдалося. Більше того, це ігнорування призвело до того, що з початком у 1648 р. Хмельниччини, Річ Посполита попадає у системну кризу, позитивного виходу з якого вже не було. І прямим наслідком саме польського ігнорування українського реєстрового козацтва стали, як не дивно трагічні події 1772-1795 рр., пов'язані з трьома розділами, колись великої і міцної Речі Посполитої.

СПИСОКДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1865. Т. 2. 287 с.
2. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Вильно, 1867. Т. 4. С. 424.
3. Боплан, Гийом Левассер де. Описание Украины. М.: Древлехранилище, 2004. 576 с.
4. З королівської пропозиції на соймі - козаки ходять на ЧорнеМоре, на Очаків і в Волощину; Турки хочуть руйнувати Білу Церкву, Канів і Черкаси // Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С.168.
5. Касіян Сакович. Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного, 1622 р. // Українська суспільно-політична думка XVI-XVII ст. Переклади текстів XVI-XVII ст. / Тисяча років

- української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. К.: Дніпро. 2001. Т. 2. Кн. 1. С. 560.
6. Козацька інструкція послам до короля. - Козаки жадають платні 100000 злотих щорічно і окремої нагороди за хотинський похід; просять успокоїти грецьку віру, потвердити козацькі вольності, дати для козаків-калік Баришпіль; жадають дозволу мешкати в шляхотських маєтностях, свободи ловів, стацій в містах, спокою від жовнірі // Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 251-252.
  7. Михайло Дорошенко з усім військом запорозьким до Томи Шимковича Скліньського; збороняються іти в королівську службу (в інфлянтський похід) // Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 304-305.
  8. Національно-визвольна війна українського народу 1648-1657 рр. Збірник за документами актових книг. / Упорядники: Л.А. Сухих, В.В. Страшко. К., 2008. 1014 с.
  9. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Алфавітний показчик. / Укладач Зоя Рубцова. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1999. 76 с.
  10. Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підгот. до друку О. В. Тодійчук (голов. упоряд.) та ін.; Редкол.: Ф. П. Шевченко (відп. ред.) та ін. К.: Наукова думка, 1995. 592 с.
  11. Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. [зб. док. і матер. / упоряд. Г. В. Боряк та ін.]. К.: Наук. думка, 1993. 534 с.
  12. Способи оборони України, предложені на соймі; королівська комісія має стримати козацьку своеволю і взяти 5000 козаків на службу Річи посполитої під присудом гетьмана // Жерела до історії України-Руси. Т. 8. 281 с.
  13. Универсал Короля Стефана Батория к урядникам и шляхте Воеводств: Киевского, Подольского, Волынского и Брацлавского, приказывающей им

- предотвращать вторжения людей свавольных в пределы Турецкие // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Ч. 3: Акты о козаках (1500-1648). Т. I. . К., 1863.
14. Универсал Сигизмунда Августа к Козакам, переселившимся из городов и замков в пограничные с Турцией области, в котором им предписывается в замки и города возвратиться, и состоять там на службе получая, назначенное Королем жалованье, а также в пределы Турецкие не врываться, так как это нарушает договоры, заключенные с Турцией // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Ч. 3: Акты о козаках (1500-1648). Т. I. К., 1863.
15. Универсал Короля Сигизмунда III-го о учреждении отряда из 1000 человек для удержания Козаков от вторжения в соседние государства // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Ч. 3: Акты о козаках (1500-1648). Т. I. К., 1863. С. 27
16. Януш Острожський до Жигимонта III - про козацьку своеволю і комісію на козаків // Жерела до історії України-Руси. Т. 8. С. 121.

ЛІТЕРАТУРА

17. Апанович О.М. Запорозьке козацтво у боротьбі проти турецько-татарської агресії у 50-70-і роки XVII століття. К.: видавництво Академії Наук Української РСР, 1963. 299 с.
18. Аркас М. Історія України-Русі. К.: Вища школа, 1991. С. 116-213.
19. Бачинська О.А., Чухліб Т.В., Щербак В.О. Українське козацтво. Золоті сторінки історії. К.: Кристал Бук, 2015. 400 с.

20. Буркут І. Військові традиції. Історія та сучасність. Чернівці: Молодий буковинець, 1998. 159 с.
21. Винар Л. Р. Козацька Україна. Вибрані праці / Ред. В. Степанков; Упорядн. А. Атаманенко. НАН України. Інститут історії України; Українське історичне товариство. Київ; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. 677 с.
22. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа. 1994. 539 с.
23. Грушевський М. Иллюстрированная история Украины с приложениями и дополнениями / Сост.: И. И. Брояк, В. Ф. Верстюк. Донецк: ООО ПКФ "БАО". 2004. 768 с.
24. Гурбик А.О. Генеза та шляхи розвитку запорозького козацтва// Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. К.: Києво-Могилянська академія. 2006. Т. 1. 536 с.
25. Гуржій О.І. Історія війн і збройних конфліктів в Україні: енциклопедичний довідник. К.: Видавництво гуманітарної літератури, 2004. 520 с.
26. Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI- 30-ті роки XVII століття). К.: Вид-во Академії наук УРСР. 1941. 190 с.
27. Денисон Дж. История конницы. Кн. 1. М.: АСТ, 2001. 247 с.
28. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Том II (від половини XVII століття). Видання друге. К.: Глобус. 1992. 349 с.
29. Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, НДІ козацтва ; [редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К.: Києво-Могилянська академія. 2006 - 2007. 799 с.
30. История Украинской ССР. В 10 томах. / под ред. Ю.Ю. Кондуфора. Том второй. Развитие феодализма. Наростание антифеодальной и

- освободительной борьбы (вторая половина XIII– первая половина XVIIв.).
К.: Наукова думка, 1982. 590 с.
31. История Украинской ССР. В 10 томах. / под ред. Ю.Ю. Кондуфора. Том третий. Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (вторая половина XVII- XVIII в.). К.: Наукова думка, 1983. 719 с.
32. Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА Піраміда, 2007. 304 с.
33. Клейноди України. З історії державної національної символіки (Комплект з 33-х кольорових художніх сувенірних листівок) / за ред. Ю. Прилюка. К., 1991.
34. Король Н. Українське козацтво – родоначальник кінного війська Московії-Русі. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1963. 55 с.
35. Костомаров. Н.И. Казаки. Исторические монографии и исследование. / Николай Иванович Костомаров. Москва. Чарли. 1995. 602 с.
36. Крипякевич І. Історія Українського Війська. Львів: видання Івана Тиктора. 1936. 568 с.
37. Крип'якевич І. П. Козаччина у політичних комбінаціях 1620—1630 рр. // ЗНТШ. Львів. 1914. Т. 117-118. С. 65.
38. Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591) / С. А. Леп'явко. Чернігів: Сіверянська думка. 1999. 212 с
39. Леп'явко С. «Рятівник від турецької хмари»: Запорозжці і Хотинська війна 1621р. К., 2013. 234 с.
40. Мицик Ю.А., Стороженко І.С., Плохій С.М. Тієї слави козацької повік не забудемо. Дніпропетровськ. 1989. 187с.

41. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 р.. Нью-Йорк - Торонто: Організація оборони чотирьох свобод України та спілка української молоді, 1954. 104 с.
42. Оглоблин О. Хмельниччина і українська державність. Лекція 1. Нью-Йорк - Торонто: Організація оборони чотирьох свобод України та спілка української молоді, 1954. 55 с.
43. Пенский В.В. Великая огнестрельная революция. М.: Яуза, 2010 § 2. Завершение первого этапа военной революции в Речи Посполитой. Реформы Стефана Батория и Владислава IV. URL: <https://document.wikireading.ru/11632> (дата звернення 23.10.2022).
44. Полтава П. Чому повстання 1648 року було переможне. Передрук підпільних матеріалів. Чужина, 1948. 49 с.
45. Разин Е.А. История военного искусства. В 5-ти томах. Т. 3. М. 1955. 340 с.
46. Сас П. М. Запорозці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617–1618 рр. Біла Церква: О. В. Пшонківський. 2010. 512 с.
47. Сас П.М. Хотинська війна 1621 р. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 520 с.
48. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI - середини XVII століття. К.: Видавництво Україна, 1991. 253 с.
49. Смолій В. А, Степанков В. С. Українська державна ідея XVII - XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К.: Альтернативи. 1997. 368 с.
50. Смолій В. А, Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). К.: Альтернативи. 1999. 344 с.
51. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки / А. В. Стороженко. К., 1904. 327 с.
52. Субтельний О. Україна. Історія. К.: Либідь, 1991. 182 с.

53. Тараторин В.В. История боевого фехтования: развитие тактики ближнего боя от древности до начала XX века. Минск: Харвест, 1998. 298 с.
54. Тараторин В.В. Конница на войне: История кавалерии с древнейших времён до эпохи Наполеоновских войн. Минск: Харвест, 1999. 306 с.
55. Хотинська війна 1621 р. Документи. Матеріали. Дослідження / під ред. Л.П. Михайлиної. Хотин, 2011. 200 с.
56. Черкас Б., Сокирко О. Під корогвами та бунчуками // Історія українського війська / під ред. В. Павлова. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 235 с.
57. Щербак В. О. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV - середини XVII ст.) // Український історичний журнал. 1991. № 11. С. 43-52.
58. Щербак В. О. Українське козацтво: Формування соціального стану: Друга половина XV - середина XVII ст. К.: КМ Academia. 2000. 300 с.
59. Щербак В. Українське козацтво в суспільно- політичному житті Речі Посполитої (XVI - перша половина XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. 2002. Вип. 2. 172 с.
60. Щербак В. О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV - середина XVII ст.). К.: Інститут історії України НАН України. 1997. 180 с.
61. Широкоград А.Б. Запорожцы – русские рыцари. История запорожского войска. М. АСТ, 2008. 179 с.
62. Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу: Ч.І; Ч.ІІ. К.: Веселка, 1995. 447 с.
63. Яковлев А. З історії реєстрації українських козаків в І-й половині XVI віку. Львів: Україна. 1907. Т. 1. С. 279 с.